

Het plan "Ooievaar": een bespreking

Oolevaar, de toekomst van het rivierengebied door

Ir. Dick de Bruin, ing. Dick Hamhuis, Ir. Lodewijk van Nieuwenhuijze,
Drs. Willem Overmars, Ir. Dirk Sijmons, Drs. Frans Vera

Uitgave: Stichting Gelderse Milieufederatie, Arnhem, 1987.

ISBN 90-72010-01-9

Op 13 mei 1986 werd de uitslag bekend gemaakt van een prijsvraag voor ontwerpen van inrichtingsplannen op regionaal niveau. Deze prijsvraag, uitgeschreven door de Eo Wijersstichting had als thema "Nederland-Rivierenland". De eerste prijs werd toegekend aan het plan "Ooievaar" ingediend door een team van zes mensen, één waterstaatsingenieur, vier mensen die vanuit verschillende achtergronden werken bij de afdeling Landschapsarchitectuur dan wel Landschapsbouw van het Staatsbosbeheer, en één ecoloog van de Directie Natuur, Milieu en Fauna.

Dit plan is gericht op de ontwikkeling van het centrale rivierengebied vanaf de Nederrijn-Lek in het noorden tot en met de Maas in het zuiden en van Lobith in het oosten tot de Vijfherenlanden in het westen. Het gaat om de Betuwe, het Land van Maas en Waal, de Bommelerwaard, de Tielerwaard en de stroken riviervlakte Noord van de Nederrijn-Lek en Zuid van de Maas tot aan het pleistocene-zandgebied. Het is het gebied waar het regime van de rivieren bepaald wordt door de afvoer van bovenwater en eindigt daar waar de getijdenwerking merkbaar wordt.

De bekroning van "Ooievaar" baarde het nodige opzien en gaf aanleiding tot veel commentaren. De beknopte vorm waarin het openbaar gemaakt was leidde daarbij wel eens tot misvattingen, reden om het geheel uitvoeriger in boekvorm uit te brengen. Dit boek werd op 18 juni 1987 gepresenteerd vergezeld van de tot dan verzamelde 24 kranten- en 19 tijdschriftcommentaren.

Originele en controversiële ideeën

Geleidelijk evolueerde de ruimtelijke planning van Nederland van pogingen tot vormgeving en inrichting tot pogingen om een bestuurlijk proces te ontwerpen ten einde allerlei in elkaar grijpende en deels tegenstrijdige belangen tegen elkaar af te wegen onder het motto "procesbegeleiding". In "Ooievaar" herleeft het streven om via een duidelijke visie op een gewenste situatie, maar rekening houdend met in het gebied werkende activiteiten en belangen, te komen tot een herkenbaar ruimtelijk patroon. Juist omdat het daarom sturend wil inwerken op de bestaande activiteiten en ontwikkelingen veroorzaakt het zoveel opzien en opwindend. Des te

meer omdat er onmiskenbaar originele en onorthodoxe ideeën in naar voren komen. Wie haalt het in zijn hoofd om ontgrondingen positief te benaderen en voor meer te willen gebruiken dan voor een recreatieplas. En wie durft in een omgeving waarin bijna elke verandering wordt uitgekreten als vernieling van natuurwaarden en verarming, te pleiten voor positieve natuurontwikkeling en voor het geven van impulsen daartoe.

Een controversiële grondgedachte van de ontwerpers is dat het streven naar verweving van landbouw en natuurbehoud mislukt is en wel doordat het op een principiële gedachtenfout berust. Zij stellen dat de ervaring met ontwikkelingen in de landbouw heeft geleerd dat deze tak van bedrijvigheid snel verandert, telkens nieuwe richtingen inslaat en daarom in de inrichting van zijn werkterrein, het agrarische landschap, steeds weer radicale ingrepen verlangt. Dit is onverenigbaar met de eisen van die vormen van landgebruik die een hoge mate van stabiliteit vragen, zoals bosbouw, natuurontwikkeling, natuurbehoud, rivierbeheer, drinkwatervoorziening en tot op zekere hoogte ook openluchtrecreatie.

Om deze reden bepleiten ze een ruimtelijke scheiding tussen "het snel draaiende wiel" in het landschap t.w. de landbouw met zijn hoge van de mens uitgaande dynamiek, en "het langzaam draaiende wiel" t.w. die zaken die tijd nodig hebben om tot waarde te komen en snelle veranderingen niet verdragen. In het ontwerp "Ooievaar" vindt dit zijn weerslag in het voorstel om de landbouw-ontwikkelingen binnendijks te concentreren, en wel in de grootschalig in te richten komgrondgebieden, en de overige te localiseren in de uiterwaarden. In dit van nature door de activiteit van de rivieren dynamische milieu menen zij natuurontwikkeling, recreatie, scheepvaart, extensief agrarisch gebruik, water- en sedimenttransport te kunnen onderbrengen in een redelijk stabiele, door de rivier gereguleerde omgeving. Het binnendijkse deel van de oeverwallen wordt gezien als de plaats voor kapitaalintensief grondgebruik (wonen, tuinbouw, akkerbouw) waarin weinig ingrijpende ruimtelijke veranderingen nodig zullen zijn.

De ideeën zijn op zijn minst genomen origineel en stimulerend. Hoewel allerlei details aanleiding kunnen geven tot kritiek (en dit dan ook al ruimschoots deden) geeft de grondgedachte een richting aan waarin de

ontwikkeling gestuurd zou kunnen worden en die de toenemende saaiheid en vervlakking zou kunnen doorbreken.

Doelstellingen

De ontwerpers gaan ervan uit dat in het rivierengebied bepaalde functies in ieder geval vervuld moeten worden omdat ze van vitaal belang zijn. Dat is in de eerste plaats de transportfunctie van het rivierenstelsel, zowel het transport van water en sediment afkomstig uit het achterland, als de scheepvaart. Voor beide transportfuncties valt het hoofdaccent op de Waal terwijl Maas, Nederrijn en IJssel een aanvullende taak hebben. Voor de scheepvaart zijn de zomerbeddingen met hun voorzieningen om ze te stabiliseren en op diepte te houden essentieel. Voor de waterafvoer (en de veiligheid van het bedijkte gebied) is het winterbed, dus het hele uiterwaardengebied, de sleutel. Een probleem hier is de geleidelijke ophoging van de uiterwaarden door opslibbing, waardoor het profiel verkleind wordt. De daardoor toenemende gevaren kunnen bestreden worden door dijkverhoging en -verzwaring of door verlaging van de uiterwaard door ontgronding. Het plan kiest voor dit laatste en gaat daarmee in tegen de overheersende tendens. Het wil juist van ontgrondingen ten behoeve van de zand- en kleiwinning gebruik maken om in het winterbed de doelstellingen van voldoende afvoercapaciteit, natuurontwikkeling en vergroting van recreatiemogelijkheden te realiseren.

De tweede hoofdfunctie in het rivierengebied is de landbouw. Momenteel wordt deze zowel binnendijs (op oeverwallen en in kommen) uitgeoefend als ook buitendijs (op de uiterwaarden). De buitendijs landbouwactiviteiten (veeteelt, graslandcultuur) vinden plaats op op zich zelf goede gronden, maar met een hoog bedrijfsrisico als gevolg van overstromingen, vooral bij zomerhoogwater. Omdat hierdoor en door de waterstaatkundige eisen aan het winterbed de ontwikkelingsmogelijkheden beperkt zijn, pleit het plan voor geleidelijke terugtrekking van de landbouw uit het gebied al wordt nog wel wat ruimte gezien voor extensieve veehouderij langs Nederrijn en IJssel en intensiever gebruik van de hoge uiterwaarden van de Maas.

Langs de Waal zou het hoofdaccent komen te liggen op natuurontwikkeling met als motor deels ontgronding, deels opening van de zomerkaden, waarna de rivier de ontwikkeling zal sturen. Binnen de uiterwaarden wil men het hele gamma van milieutypen van diep stromend water, diep en ondiep stilstaand water, moeras en meer en minder vaak en/of langdurig overstroomd land tot stand brengen. In het onbedijkte rivierengebied kwam dit alles in de vorm van stroomgeulen, verlaten beddingen, kommen en oeverwallen over grotere uitgestrektheid voor. In de komgebieden binnendijs moet volgens

het plan ruimte komen voor onbeperkte landbouwkundige ontwikkeling inclusief schaalvergroting, maar exclusief intensieve, niet grondgebonden veehouderij. De waterhuishouding moet dan verder verbeterd worden, met name met een systeem van watertoevoerleidingen met een hoog peil zodat bij droogte berekend kan worden, terwijl de ontwatering verzorgd wordt door een stelsel van sloten met een laag peil. Het "hoge" waterleidingensysteem zal daarbij ook plaats bieden aan een beperkte natuurontwikkeling van moerasgebieden en tot inschakeling erin en daarmee behoud van eendekooien en dergelijke bosschages. Verdere verstedelijking wordt in dit plan afgewezen. Het uitdijen en aan elkaar groeien van Arnhem en Nijmegen wil men tegengaan, opdat geen stedelijke "dam" dwars door het gebied zal ontstaan.

Voor de verwezenlijking heeft men gezocht naar activiteiten die als "motor" kunnen dienen. Deze moeten investeringen aantrekken en de gewenste veranderingen mogelijk maken. Dergelijke stuwende activiteiten zijn het rivierenbeheer, de landbouw en de klei- en zandwinning. Mits verstandig en in onderlinge samenhang benut, kunnen deze leiden tot het ontstaan van natuurwaarden, recreatiemogelijkheden en een herkenbaar, goed gestructureerd landschap.

Detailkritiek

De voorstelling die men zich maakt van wat het rivierenlandschap zou moeten worden, wordt uiteraard beïnvloed door de ideeën van de ontwerpers over het ontstaan en de samenhang van de bestaande elementen en van de te verwachten ontwikkelingen.

Bij een aantal van die ideeën kunnen wel vraagtekens geplaatst worden, wat niet weg neemt dat, ook al zouden een aantal ontwikkelingen anders verlopen dan de ontwerpers voorzien, het resultaat toch de moeite waard kan zijn.

Natuurlijk rivierenlandschap

Om te beginnen doet het merkwaardig aan dat volgens de ontwerpers omstreeks 1450 de bandijken gesloten werden langs een systeem van vlechtende rivieren. Volgens kwartaargeologen, vooral ook degenen die bodemkarteringen in het rivierengebied hebben uitgevoerd, veranderden onze rivieren bij de overgang van pleistoceen naar holoceen van vlechtend in meanderend.

Sindsdien hadden ze in de zomer in principe één geul, wel met zandbanken, die zich zo nu en dan verlegde. Mogelijk zijn de auteurs misleid door de situatie van de Rijn in de Bovenrijnse vlakte, die beneden Basel nog lang een vlechtend karakter had, en door de Loire die in zijn regime ook nogal afwijkt van onze rivieren. Maar zelfs de Maas, die nog het meest met de Loire zal

overeenkomen, vertoont een meanderende loop.

De voorstelling van de komgrondgebieden als uitgestrekte moerassen, begroeid met riet, lisdodde en moerasandijvie is misschien gedeeltelijk juist, maar het zelfs niet vermelden van mogelijk voorkomen van moerasbos (elzenbroek) is merkwaardig.

Landbouwareaal

Zeker onjuist is de suggestie dat de kommen pas vrij recent door de landbouw in gebruik zijn genomen. Voor de ruilverkavelingen van de jaren vijftig waren de kommen (onvoldoende) ontwaterd door sloten en wateringen en in extensief gebruik als grasland en hooiland.

Ze waren dan wel niet bewoond, maar maakten wel degelijk deel uit van landbouwbedrijven. Door de ruilverkavelingen werd het landbouwareaal niet vergroot maar het bodemgebruik geïntensiveerd en een deel van de bedrijven naar de kommen verplaatst. Dat in die tijd een gemiddelde grootte van twaalf hectaren de norm is geweest is waarschijnlijk dan ook geen vrije keuze geweest maar een kwestie van een beperkt areaal en veel gegadigden. In dezelfde tijd gold bij de inrichting van de Noordoostpolder twaalf hectare als het uiterste minimum voor een bedrijf. Intussen is de gemiddelde bedrijfsgrootte verdubbeld (dus de helft van de bedrijven opgeheven) en deze tendens zal nog wel even doorgaan. Waarom echter het net van wegen en waterlopen voor de vergrote melkveebedrijven te dicht zou zijn, wordt niet duidelijk. Anders dan bij akkerbouwbedrijven lijkt de perceelsgrootte minder belangrijk, de bereikbaarheid echter wel. Grote aaneengesloten percelen zijn misschien wel gunstiger, maar zou bij graslandbedrijven dit aspect zo zwaar wegen dat een aantal wegen en waterlopen (met flinke kosten) verwijderd moet worden?

Het betoog over de landbouw roept meer vragen op. De boeren met land in de uiterwaarden zouden dit moeten afstoten en grond binnendijs moeten kopen (tevreden met de goede prijs die voor te ontgronden terrein betaald zou worden). Maar waar is die binnendijkse grond te vinden, te meer daar in de kommen de aanwezige bedrijven ook vergroot moeten worden?

Er wordt in het boek geen woord vuil gemaakt aan het probleem hoeveel boeren in het rivierengebied hun bedrijf zouden moeten opgeven en waar die heen moeten. Koude sanering? Markerwaard? De schrijvers verwachten dat de produktiviteit van de landbouw door technologische vernieuwingen nog aanzienlijk zal toenemen. Dit rikt naar een verder loskomen van de binding aan de grond door hogere kapitaalinput. Het uit productie nemen van grond in de uiterwaarden zal dan ook weinig invloed op de zuivel- en vleesoverschotten hebben. Hoewel bij de eerste presentatie nog wel sprake was van dit aspect, is het nu gereduceerd tot de

wat cynische opmerking: "Bij het bedrijfseconomische en het nationaal-economische voordeel kan tenslotte (niet als doel maar wel leuk als bijproduct) het argument aan Brussel gemeld worden, dat het ons land ernst is met het uit productie nemen van gronden".

Pogingen om deze technologisch bepaalde produktiviteitsgroei tegen te houden worden door de opstellers van "Ooievaar" - waarschijnlijk terecht - voor zinloos gehouden, althans in de huidige sociaal-economische situatie. Ze schijnen zich er echter niet van bewust te zijn dat het wel eens eerder vertoond is dat door economische oorzaken een hoog ontwikkeld, produktief landbouwsysteem in verval raakt en vervangen wordt door een primitiever minder produktief systeem (Slicher van Bath)

Natuurwaarden

De ontwikkeling van nieuwe natuurwaarden neemt in het plan een grote plaats in. In het behoud van bestaande waarden ziet men niet veel: het is een achterhoedegevecht tegen zich doorzettende veranderingen. De achteruitgang van de uiterwaardenflora wordt toegeschreven aan de dijkverzwaringen. Hier wordt het landbouwbedrijf merkwaardigerwijs niet genoemd, hoewel dit door egalisaties, zwaardere bemesting, intensievere beweiding en eventueel scheuren en opnieuw inzaaien toch ook invloed gehad zal hebben. Zeer waarschijnlijk hebben de planners het gelijk aan hun kant als ze uitgaan van de veronderstelling dat planten en dieren die in een rivierengebied thuis zijn, een groot talent moeten hebben om van een telkens veranderend milieu te profiteren. Waar stroomgeulen zich verplaatsen, oevers afgebroken worden, elders terreinen opslibben, kortom bestaande milieus verdwijnen om elders opnieuw gevormd te worden, moet de levende have oude plaatsen kunnen verlaten om nieuwe geschikte plekken te koloniseren. Wanneer in de uiterwaarden dit soort gevarieerde en variërende condities geschapen kunnen worden valt een rijke en interessante levensgemeenschap te verwachten, mits de elementen nog in voldoende mate aanwezig zijn. Een van die elementen die vrijwel verdwenen zijn, is het rivieroeverbos, of oobos. Hieraan wordt in het plan veel aandacht besteed.

Bomen en struiken van dit bos kunnen nieuw gevormde terreinen koloniseren en zich onder condities van meer of minder lange overstroming handhaven. Door menselijke invloed, vooral in de vorm van begrazing door vee, komt dit bos in Nederland vrijwel niet tot ontwikkeling maar het is elders in Europa wel te vinden. Vooral de situatie aan de Loire wordt als voorbeeld aangehaald. Intussen is ook in ons land gebleken dat deze bossen zich opnieuw kunnen vormen als het vee geen toegang heeft tot de terreinen. Vooral van wilgen wordt dit al waargenomen in oude kleiputten en hier en

daar op oevers van rivieren en strangen. Enige "erosie" is nodig om het terrein toegankelijk te maken voor hun vestiging. Dit kan zowel natuurlijke erosie als afgraving zijn.

De ontdekking bij Millingen dat niet alleen wilgen maar ook de zwarte populier hiertoe in staat is, heeft het enthousiasme voor deze bosvorming zeer doen toenemen. Wel wordt de populier hierbij belemmerd door de schaarste aan kiembaar zaad, maar hierin kan verandering worden gebracht door de aanplant van verzamelingen van mannelijke en vrouwelijke zwarte populieren, in elkaars nabijheid zodat binnen tien à vijftien jaar produktie van vruchtbaar zaad te verwachten is.

Dit nu nog ontbrekende populieren-wilgen-oobos zou verder plaats bieden aan allerlei bijpassende bosplanten en -dieren. Van die dieren is een sterk accent gevallen op de zwarte ooievaar die dan ook als een symbool van het plan is gaan fungeren.

Een aantal van deze dieren is vooral voor dekking en nestgelegenheid aan het oobos gebonden, maar zou zeker een deel van zijn leefgebied vinden in aangrenzende plassen, moerassen en stroomgeulen. Merkwaardig is wel dat, terwijl voor het ontstaan van het oobos nodig is dat begrazing geëlimineerd wordt, volgens de auteurs voor het behoud en de instandhouding een heel gamma van "grote, landschapsvormende planteneters" nodig is. Wat daarbij ten tonele gevoerd wordt is verbazingwekkend.

In de eerste plaats zijn in gebieden waarin bossen de overheersende vegetatievorm zijn, de mogelijkheden voor grote planteneters nogal beperkt. Bossen zijn als oecosysteem niet gunstig voor grote, dus niet klimmende, planteneters. Het overgrote deel van de primaire produktie vindt plaats in de boomkronen: de produktie van de bodemvegetatie is relatief laag en bovendien nog niet eens volledig eetbaar. Allerlei gegevens over door de mens weinig gestoorde bossen wijzen dan ook op zeer lage dichtheden aan grote planteneters. Het is daardoor maar de vraag of deze dieren in een bosmilieu "landschapsvormend" kunnen optreden. Het door grazers open houden van openingen in een bosgebied is eigenlijk alleen bekend uit streken waar de "wildstand" door beschermingsmaatregelen hoog is gehouden. De telkens aangehaalde situaties in New Forest en Borkener Paradijs worden gekenmerkt door dichtheden aan planteneters die een veelvoud zijn van wat daar van nature zou kunnen leven.

Ook in Bialowieza is, omdat het een jachtgebied was, in de 19e eeuw de wildstand door overbescherming opgevoerd zodat dan ook de bosverjonging stagneerde.

Een West- of Midden-europese loofbos op enigszins redelijke grond (dus zeker een oobos) is een vegetatie met een dichte ondergroei (zegt Kritisch Bosbeheer) en met veel dood hout (zo'n 20% van de massa, ook volgens Kritisch Bosbeheer).

Het is dus een wereldje vol obstakels en met beperkte zichtmogelijkheid voor bodemdieren.

Het type zoogdieren dat hierin past is òf klein en laag op de poten, zodat ze tussen en onder obstakels door kunnen gaan (typen: muizen, in Amerika ook grondeekhoorns, kleine marterachtigen) òf als ze wat groter zijn in staat door de ondergroei te breken (typen: wild zwijn, das, beer, wisent, in de tropen wilde varkens, tapir) of in staat er door en over te springen (type: ree, in de tropen kantuil, muskushert, duiker). Dieren met lange dunne poten, geschikt om te rennen, zoals paarden, edelherten en wolven, passen slecht in dit beeld. In ons type loofbos is de ruimte om te rennen beperkt, op de vaak zachte bodems is de bodemdruk van een paard, rond of edelhert onpraktisch hoog en een gewei of grote horens vormen een extra handicap. Bij de zintuigen zal in het bos een sterk accent liggen op reuk en gehoor, minder op gezicht. Ogen kunnen beter klein zijn en diep liggen of moeten beschermd worden door wenkbrauw-tastharen. De meest voor de hand liggende voedingsstrategie voor herbivoren is het verzamelen van zaden op de bodem en het vreten aan bodemvegetatie en struiken (tot enkele meters hoogte). Voor carnivoren is de jachtstrategie besluipen, opwachten in hinderlaag en overvallen (marter, vos, kat, lynx). Achtervolging van snelle dieren, door wolven van herten b.v., is iets voor open terreinen. Interessant is in dit verband de opmerking, gevonden bij het historisch onderzoek van "den Treek" door Hiemstra en Ronden, dat de optimale leefcondities voor de wolf in ons land zich voordeden in de 18e eeuw toen het landschap vrijwel geheel ontbost was.

Een bijzondere plaats neemt de eland in, die in het boek "Ooievaar" wordt aangemerkt als de Europese tegehanger van de giraffe. Afgezien van zijn geschiktheid voor moerassen, is dit vooral een dier van het boreale naaldbos waar hij ruimte tussen de bomen vindt en op zijn hoge poten door en over de dwergstruikenvegetatie heen kan stappen. Overigens is de giraffe een dier van ijle bossen en savannes. Zijn naaste verwant in dichte bossen is de Okapi, die veel compacter is gebouwd.

Het enthousiasme van de ontwerpers voor begrazing leidt tot ongelooflijke uitspraken. Zo zouden er "wellicht in Nederland nog enkele zomereiken (zijn) met het jeugdtrauma van voortdurend door elanden te worden afgevreten". Die zouden dan toch zo'n achthonderd à duizend jaar oud moeten zijn. Het zou de moeite waard zijn te weten waar die bomen zouden kunnen staan.

Men laat ook de es en de iep opgroeien onder zomereiken in situaties waar de begrazingsdruk tijdelijk lager is.

Zoals al gesignaleerd achten de ontwerpers begrazing essentieel voor het ontstaan van de open ruimten waarin het bos zich kan verjongen. De mogelijkheid dat riviererosie, storm of zelfs brand (in droge zomers in

moerassige gebieden niet onmogelijk zoals in het Naardermeer al eens gebleken is) voor deze openingen zouden zorgen wordt zelfs niet genoemd.

Dat edelherten in een mozaïek van oibossen en rietmoerassen goed kunnen leven, is wel aannemelijk gezien het dan vrij grote aandeel boomloos of boomarm terrein. Of dat voor de oibossen zelf ook opgaat, is nog maar de vraag. Maar als men dan leest over een stand van één hert op vijf hectare dan is de eerste vraag of hier soms weer sprake is van overmatige wildbescherming ten behoeve van de jacht. Als dan volgt dat "men (op de Veluwe) één hert op dertig hectare acceptabel vindt", dan zal menige bosbouwer zich afvragen wie die "men" is en of er dan niet zwaar bijgevoederd wordt.

Waar dichtheden van grote planteneters genoemd worden, gaat het om waarden waarbij zich de vraag opdringt of deze zonder bijvoeding en veterinaire verzorging mogelijk zijn. Experimenten met extensieve begrazingen hebben al problemen met de gezondheid van de dieren te zien gegeven.

Het in sommige natuurbeheerskringen levende enthousiasme voor bosbegrazing verleidt de schrijvers van "Ooievaar" ertoe uit het oog te verliezen dat in het door hen ontworpen uiterwaardenlandschap de oibossen maar een beperkte plaats zullen innemen. Bij de door hen zelf bepleite hoogteverschillen in de uiterwaard, onverschillig of die door uitgraving of door rivierinvloed ontstaan, valt een fijnkorrelig mozaïek van bos en open gebied te verwachten dat door de bodemgesteldheid, maar niet door begrazing bepaald wordt. Dit milieu kan voor bepaalde planteneters wel heel aantrekkelijk worden en tot volle tevredenheid bewoond worden. Hoewel ze dan misschien niet het landschap vormen, zullen ze de natuurwaarde en de aantrekkelijkheid wel verhogen. Het oecologische experiment is de moeite waard en de uitkomsten van een niet-dogmatisch beheer zullen zeker interessant zijn.

J. J. Westra